

Frankenstein buggad eller Den monstruöse läsaren

– några reflexioner kring läsandets natur och fiktionens
verklighet

Rikard Ericsson, doktorand i litteraturvetenskap

I Woody Allens novell ”Kugelmassepisoden” får professor Kugelmass möjlighet att genom ett mystiskt kinesiskt skåp förflytta sig in i litterära texter. Plågad av ett olyckligt äktenskap och på jakt efter romantik bestämmer sig Kugelmass för att besöka Flauberts roman *Madame Bovary*. Som känt är tycker sig även Emma Bovary leva i ett förljuget äktenskap. Hennes man motsvarar på intet sätt det romantiska ideal hon fått sig till livs genom romanlitteraturen, och som format hennes föreställningar om livets väsentligheter. Emma blir därför högst attraherad när Kugelmass dyker upp och erbjuder en aning omväxling i tillvaron. Kugelmass blir till sin stora lycka Emmas älskare.

”Kugelmassepisoden” visar på ett grundläggande förhållande mellan den fiktiva världen och vår, nämligen det att vi kan se dem, men de kan inte se oss. När Kugelmass inleder sitt amorösa äventyr med fru Bovary tror han att hans lilla snedsprång är och förblir en hemlighet. Men vad som händer är att i samma ögonblick som Kugelmass träder in i Flauberts roman höjer ett försvarligt antal av världens litteraturstuderande på ögonbrynen och undrar vem den där figuren på sidan hundra är. ”En flintskallig jude som kysser Madame Bovary?” Och när Kugelmass senare tar med sig Emma tillbaka till sin värld ökar förvirringen ytterligare. Madame Bovary finns plötsligt inte i *Madame Bovary*! Detta är grundläggande för de fiktiva världarna: att vi kan se dem men de kan inte se oss. Kugelmass blir visserligen varse sitt misstag då en kollega identifierar honom som den mystiske älskaren, men fortfarande är det en viktig detalj som undgår honom, nämligen den att han själv är fiktiv. Även om han blir varse sin fiktivitet i *Madame*

Är du ett läsande monster?

Bovary förblir han okunnig om sin fiktivitet i "Kugelmasseepisoden". Denna omedvetenhet, som generellt karakteriserar de fiktiva figurerna, inverkar högst menligt på alla former av kommunikation mellan deras värld och vår. Redan Platon uppmärksammade detta irriterande drag hos skriftlig text. De går inte att diskutera med. De sprider sin information godtyckligt och aningslöst utan hänsyn till mottagaren.

I vilken position hamnar då läsaren utifrån dessa förutsättningar? Och varför väljer han eller hon överhuvudtaget att befatta sig med fiktioner? Dessa frågor har naturligtvis inga entydiga svar och det utrymme som givits här kan endast erbjuda små begrundanden och delförklaringar. Jag skall likväl kortfattat diskutera dem utifrån aspekter av gemenskap, identitet och förståelse av den andre. För att tydliggöra resonemanget har jag valt att exemplifiera ur *Frankenstein or The Modern Prometheus*, Mary Shelleys rysare från 1818. Att romanen belyser vissa sidor av författarskapet och skrivandet har länge varit erkänt, men även, vill jag påstå, kan aspekter på läsandets "hur" och "varför" utläsas ur den.

Frankenstein bygger på en ganska komplex berättarstruktur. Historien inleds av polarfararen Walton, som skriver hem till sin syster, Margaret Saville. Walton berättar hur hans skepp på väg till Nordpolen fastnat i isen och hur de påträffat en mystisk främling, strandsatt i en hundsläde, berövad sina hundar. Främlingens namn är doktor Victor Frankenstein och han tar nu över som berättare. Frankenstein beskriver för Walton hur han skapade liv av döda kroppsdelar, hur denna skapelse blev så vämjelig att ingen människa kunde stå ut med att se på den och hur den i sin frustration över att vara övergiven av sin skapare och människorna metodiskt mördat större delen av Frankensteins familj. Frankenstein har sedan dess förföljt varelsen i syfte att förgöra vad han en gång skapat. Vid ett tillfälle i historien berättar Frankenstein för Walton hur han träffar på monstret uppe i Alperna. Stafettpinnen lämnas nu till monstret som framför sin historia, alltsedan han i förtvivlan flydde från laboratoriet där han en gång skapades.

Vad läsaren möter i romanen är alltså en struktur med flera berättarnivåer. Vi har Walton som berättar för sin syster om Frankenstein som berättar om monstret som berättar om X. Men vem, kan man då fråga sig, berättar egentligen för läsaren?

Monstrets berättelse får illustrera detta läsarens predikament. Kall, hungrig och utstött, kommer han under sin flykt från laboratoriet fram till en stuga, ensligt belägen i det schweiziska landskapet. Där lyckas han gömma sig i ett skjul vars ena vägg utgörs av boningshusets fasad. Genom en liten springa mellan plankorna kan han kika in i hemmet. Genom att studera Felix, hans syster Agatha, och deras far, som bor i huset, lär han sig språket, upplever musik, lär sig till och med att skriva och får kännedom om de lagar som tycks styra den mänskliga världen. Monstret berättar också för Frankenstein hur Felix och Agatha ofta läst högt ur brev utifrån vilka monstret har kunnat sluta sig till hur de från början tillhört en av Frankrikes finare familjer, men hur händelsernas spel tvingat dem till en fattig tillvaro i den lilla stugan. Här bör vi som läsare haja till. För befinner vi oss inte i samma situation som monstret? Vi tar del av brev, från Walton till hans syster, som, liksom för monstret i skjulet, ursprungligen inte är avsedda för våra öron och ögon. Precis som ingen berättar för monstret finns det ingen som berättar för läsaren. Visserligen kan vi på ett sätt säga att historien ändå är avsedd för oss – Mary Shelley har ju låtit trycka den för en större allmänhet. Men om vi håller oss inom den fiktiva världen, så finns

det där ingen länk mellan den världen och vår, det finns ingen berättare som vänder sig till oss, ingen som hälsar oss med ett ”kära läsare!”. Läsaren av *Frankenstein* tvingas istället ”tjuvläsa” Waltons brev för att komma åt historien, precis som monstret tvingas tjuvlyssna på Felix och de andra för att kunna ta del av deras historia. Till yttermera visso karakteriseras monstrets förhållande till familjen även av att de är omedvetna om hans närvaro. De är avlyssnade, eller buggade som det heter på modern Säposvenska. Det är samma förhållande som gäller mellan läsaren och den fiktiva världen, vi kan se dem men de inte oss. Frankensteins monster exemplifierar och medvetandegör således läsaren som spion.

Analogin mellan monstret och läsaren kan fortsättas, men låt oss för ögonblicket stanna upp ett slag och fundera på ett av läsningens ”varför”. Kan läsning till exempel förklaras utifrån läsarens egenskap av spion? (Denna underrättelseverksamhet kan ju upprätthållas även där det finns en länk mellan den fiktiva världen och vår, i egenskap av en mer eller mindre allvetande berättare, som då så att säga arbetar som agent för läsaren.) Att bedriva spionage röjer ett kontrollbehov, ett behov av att veta. Den gamla synonymen till *spion*, *kunskapare*, ligger nära till hands. Behovet av att veta vad andra har för sig och har haft för sig ligger djupt rotat i vår evolutionära utveckling – ja, det tycks vara så grundläggande att det för vissa forskare framstår som en av orsakerna till själva språkets framväxt (den så kallade skvallerteorin). Att veta vem som gjorde vad, och mot vem, är essentiell när det gäller att hantera sociala relationer och hålla ihop en större grupp individer. Men oavsett om det är detta som har drivit fram språket – som väsentligt underlättar sådana typer av kommunikation och är mer tidsbesparande än andra sociala aktiviteter som exempelvis avlusning – eller inte, så är det svårt att förneka att vårt behov av skvaller är stort.

Skvaller sprids i kedjor, av viskningslekens typ, och föregås ofta av att någon i smyg har iakttagit någon när denne var i färd med att göra något. *Frankenstein* består av en sådan skvallerkedja, där monstret utgör dess början och de brev Mrs Saville erhåller utgör dess slut. Där kan läsaren ta vid, avlyssna och påbörja en ny kedja. Kanske är det delvis vårt behov av skvaller som ligger till grund för vår vilja att ta del av fiktiva verkligheter. Och kanske skapar det en extra stor tillfredsställelse när vi, som i *Frankensteins* fall, får möjlighet att påbörja en skvallerkedja. Att sitta på förstahandsinformation är ju oftast socialt fördelaktigt.

Jag tycker att det i sammanhanget är värt att notera hur vårt behov av fiktiva verkligheter tycks öka i takt med urbanisering och större global rörlighet. Psykologen Robin Dunbar har kallat såpoperan för ”vår tids familj” och menar att när det lilla samhället där alla känner alla, byts mot storstadens spridda och sporadiska relationer blir såpoperan ett substitut för den grundläggande gemenskap vi behöver. I ett urbant samhälle får man på gott och ont vara ”i fred”, man blir anonymiserad, men därigenom minskar också chanserna att skvallra och spionera med behållning. Att brevromanen – som *Frankenstein* är ett exempel på – med sin förmåga att ge läsaren en känsla av att den får förstahandsinformation, uppkommer och finner publik i ett alltmer urbaniserat 1700-tal bör därför i detta perspektiv inte vara att förundras över.

Den sociala nödvändigheten av att spionera blir dock något modifierad om vi betraktar monstret i skjulet ännu en gång. Även om han är mer än enträgen i fråga om att få berätta sin historia för Frankenstein när de så småningom möts, har monstret där han sitter ingen egentlig anledning att tjuvlyssna i syfte att skvallra. Utan en gemenskap försvinner poängen. Det är emellertid just gemenskap som monstret söker, och till det fordras en identitet, som överensstämmer med den gemenskap man önskar upptas i. Monstret söker därför, likt ett barn, en mänsklig identitet genom att betrakta och imitera Felix, Agatha och deras far. Monstrets dilemma är dock att han på grund av sina fysiska egenskaper inte accepteras av den kultur han hamnat i, hur mycket han än försöker närma sig den genom att anta dess seder och bruk.

Läsaren sitter i samma båt. Vill han eller hon närma sig den fiktiva textens värld måste han eller hon ge upp sin nuvarande identitet för en annan, baserad på den fiktiva världens villkor. Läsaren måste på sätt och vis fiktionalisera sig själv. Om vi till exempel vid en läsning av George Orwells *Djurfarmen* skulle vidhålla att grisar inte kan tala kommer vi att få mycket svårt att ta den till oss. När professor Kugelmass av misstag hamnar i en lärobok i spanska och blir jagad av ”ett stort och hårigt oregelbundet verb” duger det inte att säga att det är en omöjlighet, vi kommer ingen vart med en sådan attityd. Något tillspetsat kan man säga att läsaren måste vara beredd att vända kappan efter vinden, eller, för att använda något positivare ord, ha ett öppet sinne, utan förutfattade meningar. Detta är inget märkvärdigt. Vi fiktionaliserar oss ständigt, eller som kognitionsforskaren Peter

Gärdenfors uttrycker det: ”lever oss in i andras världar”. Detta är återigen en del i vår evolutionärt betingade sociala verktyglåda, ett medel för att räkna ut vem som gjorde vad mot vem, hur olika individer troligtvis reagerar vid vissa händelser, vilka deras avsikter är och så vidare. Barn äldre än fyra år har just börjat leva sig in i andras världar och torde ur denna aspekt vara utmärkta läsare. De formar och provar sig förbehållslöst fram mellan olika identiteter och ställer sällan krav på en realism som överensstämmer med deras nuvarande uppfattning av verkligheten. Istället är de flexibla gentemot de signaler de fiktiva världarna sänder ut.

Våra närmanden till fiktionen kan, liksom monstrets, dock aldrig realiseras fullt ut, vi kan aldrig kommunicera med fiktionen och därför aldrig accepteras i den. Försöken att kliva in i fiktionen tycks dock aldrig avta. Vare sig de görs genom tankeexperiment, som novellen om professor Kugelmass, eller i avancerade former av live- och dataspel, eller som mina egna enträgna försök att som barn försöka finna vägen till landet Narnia genom noggranna undersökningar av husets garderober – oavsett hur vi gör förblir vi monstuösa läsare.

Vi talar ofta om att vi bör läsa böcker för att skaffa oss vidare perspektiv och förståelse för andras kultur. Sådana tankar baserar sig främst på texters innehåll: Läs Chinua Achebes *Allt går sönder*, kan det heta, där får man en insiktsfull bild av ett traditionellt västafrikanskt samhälle och dess sönderfall i en kolonial värld. Jag vill inte motsäga detta. Vad jag dock har velat visa på är att vi genom att vara monstuösa, spionerande, oreserverade läsare av fiktiva texter har förmåga att försätta oss i den andres, den utanförståendes, position, oavsett textens innehåll. Medvetenheten om och upplevelsen av detta gör det lättare att reflektera över vårt eget beteende gentemot dem som sitter ute i vårt skjul, kisar genom springorna och är i behov av att komma in.